

ERIK STENIUS

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ «TRACTATUS» ΤΟΥ L. WITTGENSTEIN

Τὸ «*Tractatus logico-philosophicus*» τοῦ *Wittgenstein*, παρὰ τὴν περιορισμένη ἔκτασή του, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς σύγχρονης φιλοσοφίας ποὺ ἐξάσκησαν τὴ μεγαλύτερη ἐπιροή. Τὸ εἶδος τῆς ἐπιροῆς αὐτῆς δὲν εἶναι βέβαια εὐκολο νὰ χαρακτηριστεῖ. Τὸ «*Tractatus*» εἶναι ἓνα ἀξιοσημείωτο βιβλίο, τόσο στὴ διάταξη ὅσο καὶ στὴ μορφή του : Μιὰ συλλογὴ προτάσεων, ποὺ διατυπώνονται τὶς περισσότερες φορές σὰν ἀφορισμοὶ καὶ ποὺ ἡ σύνδεση μεταξὺ τους ἐπισημαίνεται μόνο ἀπὸ τὴν ἀρίθμησή τους μὲ δεκαδικούς. Ἀρχίζουν μὲ τὸν ὑπ' ἀριθμὸ 1 ἀφορισμὸ : «Ὁ κόσμος εἶναι ὅλα ὅσα συμβαίνουν κάθε φορά» καὶ τελειώνουν μὲ τὴ φαινομενικὰ κοινότοπη διαπίστωση τοῦ ἀριθμοῦ 7 : «Γιὰ ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γιὰ αὐτὰ πρέπει νὰ σιωπᾷ».

Ἡ ἐπιροή τοῦ «*Tractatus*» κατὰ ἓνα μέρος πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀσυνεχῆ μορφή του. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά εἶναι πάρα πολὺ εὐκολο νὰ ἀναφέρει κανεὶς ἀποσπασματικὰ τὶς προτάσεις του. Ἡ ἀφοριστικὴ τους μορφή μᾶς προκαλεῖ νὰ ἀποσπᾷσουμε μιὰ ξεχωριστὴ πρόταση ἀπὸ τὴ συσχέτισή της καὶ νὰ τὴ θεωρήσουμε

σιαστικά από τις απόψεις του *Wittgenstein*. Από την άλλη μεριά έχει κανένας ταυτόχρονα το αίσθημα πώς πίσω από όσα γίνονται άμεσα αντιληπτά σε κάθε πρόταση, κρύβονται πολύ περισσότερα, που θα άξιζε τον κόπο να κατανοήσει. Το «*Tractatus*» είναι πραγματικά ένα εξαιρετικά δύσκολο έργο. Ο συγγραφέας κατάλαβε αυτή τη δυσκολία όταν το τελείωσε. Ο *Wittgenstein* στον πρόλογο λέει : «Το βιβλίο αυτό θα το καταλάβει ίσως μόνο όποιος έχει κιόλας κάνει ο ίδιος τις σκέψεις που εκφράζονται σε αυτό – ή τουλάχιστο παρόμοιες σκέψεις. Δεν πρόκειται λοιπόν για διδαχτικό βιβλίο. Ο σκοπός του θα έχει πετύχει, αν προσφέρει ευχαρίστηση σε όποιον θα το διαβάσει και θα το καταλάβει». Και αν έχει κανείς αληθινά την επιθυμία να κατανοήσει το «*Tractatus*», πρέπει να αναγνωρίσει πώς η πραγματεία του *Wittgenstein*, παρά την φαινομενικά άσυνεχη μορφή της, είναι ένα συνεχές σύνολο και όχι μια συλλογή αποφθεγμάτων χωρίς σύνδεση, που άφοροῦν διάφορα αντικείμενα της λογικής και της φιλοσοφίας.

Σε αυτή τη συσχέτιση πρέπει να προσεχτεί και ένα σημαντικό γεγονός. Καθένας που παρακολουθεί ακριβώς τις προτάσεις του *Wittgenstein*, νοιώθει πολύ σύντομα πώς πίσω από τον άνθρωπο τον ειδικευμένο στην άσκηση μιας τεχνικής, κρύβεται ένας «φιλόσοφος», με την παραδοσιακή σημασία της λέξης, που αφιερώνεται στην εξέταση λεπτομερειακών ερωτημάτων σχετικών με τη λογική δομή της επιστήμης. Παρόλο που ο *Wittgenstein* προσπαθεί να δείξει πώς η «μεταφυσική» και μαζί με αυτή όλα τα φιλοσοφικά συστήματα αποτελούνται από ά-νοησίες, μπορεί κανείς να πει πώς ο ίδιος ο *Wittgenstein* είναι δημιουργός ενός φιλοσοφικού συστήματος, το οποίο προσπαθεί να περιλάβει όλες τις διαφορετικές πλευρές των σχέσεων του ανθρώπου προς τον κόσμο κάτω από μια κοινή άποψη. Μπορεί μάλιστα να ισχυριστεί κανείς πώς και ο ίδιος ο *Wittgenstein* έχει αυτή την επίγνωση : είναι τουλάχιστο αρκετά συνεπής, ώστε να συμπεριλαμβάνει και το δικό του έργο όταν καταδικάζει τη φιλοσοφία ως συλλογή ά-νοησιών. «Οι προτάσεις μου», λέει στον αριθμό 6.54, «άποτελούν διευκρινίσεις, όταν, άφοῦ με τη βοήθεια τους – πατώντας

πάνω τους – τις υπερπηδήσει (κανείς) και προχωρήσει πέρα από αυτές, τελικά τις αναγνωρίσει ως στερημένες από νόημα». Αυτό σημαίνει πώς ή «καταδίκη» τῆς φιλοσοφίας ως «ἀ-νοησίας» στην πραγματικότητα δὲν εἶναι καθόλου γνήσια καταδίκη. Εἶναι ἀλήθεια πώς οἱ φιλοσοφικές προτάσεις εἶναι «ἀ νόητες», «χωρίς νόημα», με τὴν ἔννοια πώς δὲν ἔχουν καθαρὸ περιεχόμενο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει πώς τὸ «φιλοσοφεῖν» ὡς πνευματικὴ δραστηριότητα εἶναι «χωρίς νόημα» με τὴν ἔννοια τοῦ «ἄσκοπου». Ὅποιος κατάλαβε τις προτάσεις τοῦ *Wittgenstein* στὸ «*Tractatus*» ταυτόχρονα πρέπει νὰ ἔχει καταλάβει πώς εἶναι ἀ-νόητες, καὶ παρόλα αὐτὰ δὲν τις διάβασε μάταια. Οἱ διατυπωμένες προτάσεις πρέπει νὰ «ξεπεραστοῦν». Ἀποτελοῦν μιὰ «ἀνεμόσκαλα» ποὺ πρέπει «νὰ πετάξει» κανείς ἀφοῦ τὴν ἀνεβεῖ – τότε μόνο «βλέπει τὸν κόσμο σωστὰ» (6.54)¹ Καὶ πρέπει κανείς νὰ τὴν πετάξει γιατί τὸ «σύστημα» τοῦ *Wittgenstein* εἶναι ἀδύνατο νὰ διατυπωθεῖ, καὶ «γιά ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανείς, γιά αὐτὰ πρέπει νὰ σιωπᾷναι».

Αὐτὸ εἶναι τὸ βαθύτερο φιλοσοφικὸ νόημα ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴ φαινομενικὴ κοινοτοπία τοῦ τελευταίου ἀφορισμοῦ τοῦ *Wittgenstein*. Ταυτόχρονα εἶναι καὶ ἓνα εἶδος σύνοψης τοῦ βιβλίου τοῦ *Wittgenstein* – τὸ συμπέρασμά του. «Ὅλο τὸ νόημα τοῦ βιβλίου», λέει στὸν πρόλογο ὁ *Wittgenstein*, «θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε περίπου μετὰ ἀκόλουθα λόγια : "Ὅ,τι μπορεῖ γενικὰ νὰ εἰπωθεῖ, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ με σαφήνεια· καὶ γιά ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανείς, γιά αὐτὰ πρέπει νὰ σιωπᾷναι».

Τὸ γεγονὸς πώς οἱ προτάσεις τοῦ *Wittgenstein*, ποὺ ὅσο μικρὲς καὶ ἂν εἶναι οἱ λεπτομέρειες μετὰ τις ὁποῖες ἀσχολοῦνται μερικὲς φορές, συμπυκνώνονται σὲ ἓνα προσωπικὸ φιλοσοφικὸ σύστημα, εἶναι σίγουρα μιὰ ἀπὸ τις πηγὲς τῆς ὑποβλητικῆς τους δύναμης. Ὑπάρχουν δυὸ εἶδη φιλοσοφικῶν ἔργων ἀξίας. Ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα οἱ σκέψεις τοῦ συγγραφέα ἀποτελοῦν μικρὸ μόνο μέρος ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔγραψε, καὶ ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ συγγραφέας ἀποτελοῦν μικρὸ μόνο μέρος τῶν σκέψεων του. Τὸ «*Tractatus*» ἀνήκει σίγουρα στὴν τελευταία

ομάδα. Γύρω από τις φράσεις του *Wittgenstein* ανοίγεται ένας χώρος πλούσιος σε νοήματα : Περιέχουν πολύ περισσότερα από όσα θα μπορούσε κανένας να υποθέσει με μια πρώτη ματιά. Δίπλα στο γεγονός πως η φιλοσοφία του *Wittgenstein* στο «*Tractatus*» διαμορφώνει ένα φιλοσοφικό σύστημα, διαπιστώνουμε και το γεγονός πως το ίδιο το «*Tractatus*», ως λογοτεχνικό έργο, έχει μια πολύ επεξεργασμένη δομή. Αυτή τη δομή θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε εδώ, ακολουθώντας την αρίθμηση των προτάσεων.

1.

Σύμφωνα με μια υποσημείωση στον αριθμό n^2 ή αρχή αρίθμησης των προτάσεων είναι η ακόλουθη : «οί δεκαδικοί αριθμοί ως αριθμοί των ξεχωριστών προτάσεων δείχνουν τη λογική βαρύτητα των προτάσεων, την έμφαση που τους αποδίνεται στην περιγραφή μου. Οι προτάσεις $n1$, $n2$, $n3$, κλπ. είναι παρατηρήσεις στην πρόταση με τον αριθμό n · οι προτάσεις $n.m1$, $n.m2$ κλπ. είναι παρατηρήσεις στην πρόταση με τον αριθμό $n.m$ · κ.ο.κ.» Έδώ εκφράζεται ο *Wittgenstein* σαν μαθηματικός. Αντί να γράψει «Οί προτάσεις 1.1 και 1.2 είναι παρατηρήσεις που αναφέρονται στην πρόταση 1, οι προτάσεις 1.11 και 1.12 είναι παρατηρήσεις που αναφέρονται στην πρόταση 1.1 κ.ο.κ.» εισάγει το ψηφίο « n » που χαρακτηρίζει τυχόντα αριθμό, με άλλα λόγια, αν n είναι ο άκεραιος αριθμός μιᾶς ορισμένης πρότασης (των προτάσεων δηλ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7), τότε οί προτάσεις $n1$, $n2$ κ.ο.κ. είναι παρατηρήσεις που αναφέρονται στην πρόταση με τον αριθμό n . Αν πάλι μιᾶ πρόταση είναι αρίθμημένη με $n.m$ όπου n και m τυχόντες άκεραιοι, τότε οί προτάσεις $n.m1$, $n.m2$, κ.ο.κ. είναι παρατηρήσεις που αναφέρονται στην πρόταση $n.m$ κ.ο.κ. Είναι διασκεδαστικό να παρατηρήσει κανείς πως οί ένδείξεις αυτές, παρά την γενική μαθηματική μορφή τους, μπορούν να χαρακτηριστούν τυπικά ανεπαρκείς. Βρίσκουμε π.χ. μιᾶ πρόταση με τον αριθμό 2.01 – αλλά σε τί αναφέρεται ; Σύμφωνα με τις οδηγίες του ο *Wittgenstein* σχολιάζει την πρόταση 2.0, αλλά τέτοια πρόταση δεν υπάρχει. Βέβαια έννοει σίγουρα πως $2.0 = 2$ και πως έτσι ή πρόταση 2.01 είναι ένα σχόλιο

για την 2. 'Αλλά δεν είναι δίχως άλλη εξήγηση σαφές πώς μπορούμε να εφαρμόσουμε τους κανόνες Ισότητας που Ισχύουν για τις τιμές τῶν δεκαδικῶν ($2.0 = 2$) και σε μιὰ ἀρίθμηση. Αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ λεχτεῖ ρητὰ σε μιὰ ἀκριβῆ διατύπωση τοῦ κανόνα.

'Αριθμοὶ τοῦ τύπου 2.01 (ἀκόμα και ἀριθμοὺς ὅπως ὁ 3.001 μπορεῖ νὰ βρεῖ κανένας) εἶναι προβληματικοὶ και ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη. Σύμφωνα με τις ὑποδείξεις τοῦ *Wittgenstein*, οἱ δεκαδικοὶ ὑποδηλώνουν «τὴ λογικὴ βαρύτητα τῶν προτάσεων, τὴν ἔμφαση» πούς τοὺς δίνει. και αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ μόνο με τὸν τρόπο, πὼς οἱ ἀριθμοὶ με λιγότερα δεκαδικὰ ψηφία ἔχουν μεγαλύτερη «λογικὴ βαρύτητα» και μεγαλύτερη ἔμφαση ἀπὸ ἀριθμοὺς με περισσότερα δεκαδικὰ ψηφία. 'Η ὕπαρξη προτάσεων με τὴν ἀρίθμηση 2.01, 2.02, κ.ο.κ., ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς με τὴν ἀρίθμηση 2.1, 2.2, κ.ο.κ., θὰ ἔπρεπε νὰ σημαίνει, σύμφωνα με τὸν παραπάνω γενικὸ χαρακτηρισμό, πὼς ὁ *Wittgenstein* χωρίζει τὰ σχόλιά του πού ἀναφέρονται στὴν πρόταση 2 σε δυὸ κατηγορίες. Λιγότερο σημαντικὰ σχόλια πού δίνονται πρῶτα με τοὺς ἀριθμοὺς 2.01, 2.02, κ.ο.κ., και σημαντικότερα πού ἀκολουθοῦν με τὰ νούμερα 2.1, 2.2, κ.ο.κ. 'Αλλά ἂν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς ἂν ἡ ἀρχὴ ἀρίθμησης τοῦ *Wittgenstein* ἐκπληρῶνει πραγματικὰ τὸ σκοπὸ της. 'Η παραπάνω ἀναφερόμενη κλιμάκωση τῶν σχολίων πού ἀναφέρονται σε μιὰ πρόταση με τὴν εἰσαγωγὴ μηδενικῶν, τείνει μᾶλλον νὰ κάνει τὴν ὅλη δομὴ ἄκαμπτη. 'Επειδὴ οἱ δεκαδικοὶ ἀκολουθοῦν μεταξύ τους τὴν τάξη μεγέθους, αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ *Wittgenstein*, για νὰ εἶναι συνεπής, πρέπει νὰ ἀναφέρει πρῶτα τις λιγώτερο σημαντικὲς και ὕστερα τις σημαντικότερες παρατηρήσεις πού ἀναφέρονται σε μιὰ πρόταση. Και αὐτὸ δεν εἶναι διόλου πλεονεκτικό. Στὴν πραγματικότητα ὁ *Wittgenstein* δεν ἀκολουθεῖ με συνέπεια αὐτὸν τὸν κανόνα – και ὅταν ἀκολουθεῖ γενικὰ ἕναν κανόνα τότε, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, πρόκειται για μιὰ παραλλαγή του. 'Αλλά (εὐτυχῶς !) δεν προσηλώνεται με συνέπεια σε κανενὸς εἴδους κανόνα. Συχνὰ συμβαίνει νὰ πρέπει νὰ ζητήσῃ κανεὶς διασαφήσεις και παρατηρήσεις για μιὰ πρόταση, σε θέσεις πού δεν βρίσκονται σε καμμιά

ἀριθμητική σχέση με την πρόταση αυτή. Και σε ό,τι αφορά τη βασική αρχή πώς οι σπουδαιότερες και πιο εμφαντικές προτάσεις πρέπει να έχουν δείκτη με λιγότερα δεκαδικά ψηφία από ό,τι οι λιγότερο σημαντικές προτάσεις, αυτό είναι ένας κανόνας που δεν μπορεί να εμπιστευτεί κανείς ανεπιφύλακτα. Θα μπορούσε ίσως να πει κανείς πώς οι προτάσεις με λιγότερα δεκαδικά ψηφία είναι συνήθως γενικότερες από τις άλλες με περισσότερα δεκαδικά ψηφία. Άλλα πλησιάζει κανείς ακόμα περισσότερο την πραγματικότητα αν πει πώς η ἀρίθμηση δείχνει ένα είδος ρυθμού της έμφασης, του τονισμού. Τις προτάσεις 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, πρέπει να τις δοῦμε ως «θέσεις» *forte* τις οποίες ακολουθοῦν φυσικά *descendos* – από τις οποίες ὅμως προηγήθηκαν και *crescendos*. Αν δεῖ κανείς την ἀρίθμηση σαν ἀντίστοιχη στα σημεῖα που χρησιμοποιοῦνται στη μουσική γραφή για να ἀποδώσουν τις παραλλαγές στην ὀξύτητα τῶν τόνων, θα πάρει μιὰ ἰδέα τοῦ κυματιστοῦ ρυθμοῦ τοῦ *Tractatus* και τῆς διάρρησής του σε κύρια και δευτερεύοντα θέματα.

2.

Για να διευκρινίσουμε αυτές τις ἀπόψεις θα προσπαθήσουμε, βοηθούμενοι και από την ἀρίθμηση τοῦ *Wittgenstein*, να καταρτίσουμε ἕνα εἶδος γενικοῦ ἐποπτικοῦ πίνακα για τὸ περιεχόμενο τοῦ «*Tractatus*». Οἱ ἑπτὰ κύριες θέσεις τοῦ βιβλίου είναι οἱ ἀκόλουθες :

- 1 Ὁ κόσμος είναι ὅλα ὅσα συμβαίνουν κάθε φορά.
- 2 Αὐτὸ που κάθε φορά συμβαίνει, τὸ γεγονός, είναι ἡ ὕπαρξη καταστάσεων πραγμάτων.
- 3 Κάθε σκέψη είναι λογικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων.
- 4 Μιὰ σκέψη είναι μιὰ πρόταση με νόημα.
- 5 Ἡ πρόταση είναι μιὰ συνάρτηση ἀλήθειας τῶν στοιχειωδῶν προτάσεων.
(Ἡ στοιχειώδης πρόταση είναι μιὰ συνάρτηση ἀλήθειας τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ της.)
- 6 Ἡ γενικὴ μορφή τῆς συνάρτησης ἀλήθειας είναι :

$[\bar{p}, \bar{\xi}, N(\bar{\xi})]$. Αύτῃ εἶναι ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης.

7 Για ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γιὰ αὐτὰ πρέπει νὰ σωπαίνει.

Εἶδαμε πῶς ὁ *Wittgenstein* συνοψίζει τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου του μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὅ,τι μπορεῖ γενικὰ νὰ εἰπωθεῖ μπορεῖ νὰ νὰ εἰπωθεῖ μὲ σαφήνεια· καὶ γιὰ ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γιὰ αὐτὰ πρέπει νὰ σωπαίνει». Εἰς μὲν ἐπιπέδῳ νὰ περιμένει κανεὶς πῶς οἱ ἑπτὰ κύριες θέσεις ἀποτελοῦν μιὰ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς σκέψης. Ἄν προσπαθῆσει ὅμως νὰ τὶς ἀντιληφθεῖ κανεὶς ἔτσι καὶ διαβάσει τὴ μιὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄλλη, βρίσκεται μπροστὰ σὲ μιὰ βασικὴ δυσκολία, ποὺ συνίσταται στὸ πῶς στὶς θέσεις αὐτὲς περιέχονται ὀρισμένοι τεχνικοὶ ὅροι, ποὺ χρειάζονται ἐπεξήγηση γιὰ νὰ γίνουν κατανοητοί. Ἡ ἐκφραση *συνάρτηση ἀλήθειας* ποὺ ἐμφανίζεται στὴ θέση 5 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας τέτοιος τεχνικὸς ὅρος παρόλο ποὺ σήμερα ἔχει εἰσχωρήσει στὴ γενικὴ χρῆση, κατὰ ἓνα μέρος ἐξαιτίας τῆς ἐπιροῆς τοῦ «*Tractatus*». Ἐτσι ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης ποὺ γνωρίζει τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς συμβολικῆς λογικῆς, δὲν χρειάζεται νὰ πονοκεφαλιάσει γιὰ νὰ καταλάβει τὴ σημασία του. Ὁ συμβολισμὸς στὴ θέση 6, ἀντίθετα, εἶναι τοῦ *Wittgenstein*, καὶ σὲ ἐκφράσεις ὅπως *κατάσταση πραγμάτων* (*Sachverhalt*) καὶ *γεγονός* (*Tatsache*) δίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ἰδιαιτέρο νόημα. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὸ δίχως ἄλλο τὴ σημασία αὐτῶν τῶν θέσεων.

Ἄλλὰ καὶ ἂν ἐγκαταλείψει κανεὶς τὴν προσπάθεια νὰ καταλάβει ἀμέσως κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς θέσεις 1–7, μπορεῖ νὰ δεῖ παρόλα αὐτὰ, πῶς ἴσως εἶναι δυνατὸ νὰ διαβαστοῦν ὡς ὁμοιογενὲς σύνολο καὶ πῶς τότε ἐκφράζουν μιὰ συνεχῆ ἀνάπτυξη σκέψεων. Στὴν πρώτη θέση μαθαίνουμε πῶς «ὁ κόσμος εἶναι ὅλα ὅσα συμβαίνουν κάθε φορά». Ἡ δεύτερη θέση λέει γιὰ αὐτὸ ποὺ κάθε φορά συμβαίνει, δηλ. τὸ γεγονός, πῶς διαμορφώνεται ἀπὸ κάτι ποὺ ὁ *Wittgenstein* ὀνομάζει «κατάσταση πραγμάτων». Στὴν τρίτη θέση ἀπὸ τὸν κόσμο προχωροῦμε στὴ σχέση ποὺ τὸν συνδέει μὲ τὴν σκέψη· ἐδῶ διαβάσουμε πῶς μιὰ σκέψη εἶναι κάτι

πού μπορεί να ονομαστεί «λογική εικόνα» ενός γεγονότος. Ἡ τέταρτη θέση μᾶς πληροφορεῖ στη συνέχεια πῶς «ἡ σκέψη» εἶναι «ἡ πρόταση με νόημα» καὶ αὐτὸ σημαίνει κατὰ προσέγγιση πῶς ἐκεῖνο πού μπορεί δίκαια νὰ ονομαστεί «μιὰ σκέψη» μπορεί πάντα νὰ διατυπωθεῖ σὲ «προτάσεις με νόημα». Καὶ ἡ πέμπτη θέση ἐπίσης ἀσχολεῖται με «προτάσεις με νόημα» καὶ λέει πῶς χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ πῶς ἡ ἀλήθεια ἢ ψευδότητά τους ἐξαρτᾶται καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ἢ ψευδότητα ὀρισμένων στοιχειωδῶν, ὅπως λέγονται, προτάσεων. Στὴν ὀρολογία τῆς συμβολικῆς λογικῆς ἐκφράζονται τὰ προηγούμενα με τὸν ἀκόλουθο τρόπο : ἡ «τιμὴ ἀλήθειας» μιᾶς πρότασης εἶναι συνάρτηση τῶν τιμῶν ἀλήθειας στοιχειωδῶν προτάσεων. Ἡ ἕκτη θέση ἀναφέρει πῶς ἡ συγγένεια ἀνάμεσα σὲ μιὰ «πρόταση» καὶ τὶς ἀναφερόμενες στὴ θέση 5 στοιχειώδεις προτάσεις, ἔχει μιὰ ὀρισμένη μορφή πού μπορεί νὰ χαρακτηριστεῖ με γενικὸ τρόπο, καὶ ἔτσι κάθε πρόταση, πού μπορεί νὰ ονομαστεί «πρόταση με νόημα», εἶναι αὐτῆς τῆς γενικῆς μορφῆς. Τέλος ἡ ἕβδομη θέση λέει πῶς ὅλα ὅσα μπορούν γενικὰ νὰ λεχτοῦν, μπορούν νὰ λεχτοῦν με προτάσεις τῆς μορφῆς πού ὀρίζεται στὴ θέση 6. Ὅσα δὲν μπορούν νὰ λεχτοῦν στὴ μορφή αὐτή, δὲν μπορούν νὰ λεχτοῦν καθόλου καὶ γιὰ αὐτὰ πρέπει κανένας νὰ σιωπᾶνει.

Ἴσως νὰ ἀρκεῖ αὐτὴ ἡ χοντρικὴ ἀνάλυση – πού πρέπει νὰ μείνει ἀνοιχτὴ γιὰ διάφορες τροποποιήσεις μετὰ ἀπὸ ἀκριβέστερη ἔρευνα – γιὰ νὰ δείξει πῶς οἱ ἑπτὰ κύριες θέσεις τοῦ «*Tractatus*» ἀποτελοῦν πραγματικὰ διαδοχικὲς βαθμίδες στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς σκέψης.

3.

Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ παρακινηθεῖ κανένας στὴν προσπάθεια νὰ συνεχίσει τὴν ἀνάγνωση τοῦ «*Tractatus*», διαβάζοντας, ὕστερα ἀπὸ τὴ σχετικὴ παρατήρηση, τὶς θέσεις πού ἀναπτύσσονται ἐκεῖ, με τὴ σειρά ἔμφασης πού ὑποδηλώνεται στὴν ἀρίθμησή τους. Καὶ γιὰ νὰ ἀρχίσουμε ἔτσι ἄς ξεχωρίσουμε μερικὲς προτάσεις με ἓνα δεκαδικὸ ψηφίο.

Οι κύριες παρατηρήσεις για τη θέση 1 είναι :

1.1 'Ο κόσμος είναι ή ολότητα τῶν γεγονότων, ὄχι τῶν πραγμάτων.

1.2 'Ο κόσμος κομματιάζεται σὲ γεγονότα.

'Η πρώτη ἀπὸ τὶς προτάσεις αὐτὲς εἶναι ἓνα ἐπεξηγηματικὸ σχόλιο στὴ θέση 1. "Όταν λέει ὁ *Wittgenstein* πὼς ὁ κόσμος *εἶναι* ὅλα ὅσα κάθε φορά συμβαίνουν, δηλ. ἡ ολότητα τῶν γεγονότων, ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἀντίθεση μὲ μιὰν ἄλλη, τὴν ὁποία ὁ κοινὸς ἀνθρώπινος νοῦς τείνει νὰ θεωρεῖ ὡς σωστή, πὼς δηλ. ὁ κόσμος εἶναι ἡ ολότητα τῶν πραγμάτων. 'Ο κόσμος εἶναι ἡ ολότητα τῶν *γεγονότων* καὶ ὄχι – ὅπως θὰ προτιμοῦσε ὁ κοινὸς ἀνθρώπινος νοῦς – τῶν πραγμάτων.

'Εδῶ ἄς στρέψουμε τὴ προσοχή μας μόνο στὸ ὕφος τοῦ *Wittgenstein*. Δὲν θὰ εἶχε διατυπώσει σαφέστερα τὴ σκέψη του ἂν ἀρχίζε μὲ τὴ θέση 1.1 ἀντὶ τῆς 1 ; Γιατὶ τότε προτιμάει νὰ ἀρχίσει μὲ τὴν διατύπωση 1 ; Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς τὸ κάνει κυρίως γιὰ λόγους ὕφους ὅταν τοποθετεῖ τὴν λιγότερο σαφῆ διατύπωση πρὶν ἀπὸ τὴ σαφέστερη : γιὰ τὴ μεγαλύτερη δύναμη τοῦ λόγου της, γιὰτὶ εἶναι πιὸ ἐντυπωσιακὴ. 'Αλλὰ ταυτόχρονα πρέπει νὰ σκεφτοῦμε πὼς ἀκόμα καὶ ἂν ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα, ὁ τρόπος ἔκφρασης τοῦ *Wittgenstein* ποτὲ δὲν εἶναι χωρὶς σημασία γιὰ τὸ περιεχόμενο. Πρέπει, τοῦλάχιστο μερικὰ, νὰ θέλησε νὰ ἀφήσει χῶρο γιὰ τοὺς συνειρμούς πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὴν διατύπωση 1 καὶ τοὺς ὁποίους ἴσως δὲν προκαλεῖ ἡ διατύπωση 1.1.

Δὲ θὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ τί θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράζει ἡ πρόταση 1.2 πού νὰ μὴ περιέχεται ἤδη στὴν 1.1.

Οἱ προτάσεις τῶν ὁποίων οἱ ἀριθμοὶ ἔχουν τὴν μορφή 2π1 εἶναι οἱ ἐξῆς :

2.1 Γιὰ τὰ γεγονότα σχηματίζουμε εἰκόνες.

2.2 'Η εἰκόνα ἔχει μὲ τὸ ἀπεικονιζόμενο κοινὴ τὴ λογικὴ μορφή τῆς ἀπεικόνισης.

Τὸ διάβασμα τῶν προτάσεων αὐτῶν μᾶς προκαλεῖ μιὰ σύγχυση. Πρέπει ἄραγε νὰ ἐννοήσουμε τὴ φράση πὼς σχηματίζουμε «εἰκόνες τῶν γεγονότων» ὡς «παρατήρηση» ἢ ὡς «σχόλιο» στὴ θέση 2 ἡ ὁποία

μᾶς λέει πῶς ἓνα γεγονὸς σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη καταστάσεων πραγμάτων ; Εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε πῶς ὁ ἀρ. 2.1 μπορεῖ νὰ ἀποσαφηνίζει, νὰ αἰτιολογεῖ ἢ νὰ διαφωτίζει τὸν ἀριθμὸ 2. Καὶ ἀκόμα δυσκολώτερο θὰ ἦταν νὰ καταλάβουμε κάτι ἀνάλογο γιὰ τὸν ἀριθμὸ 2.2. Τί ἔχει νὰ κάνει τὸ πῶς ἡ εἰκόνα καὶ τὸ ἀπεικονιζόμενο ἔχουν κοινὴ τὴ λογικὴ μορφή τῆς ἀπεικόνισης μὲ τὸ πῶς κάθετι ποὺ συμβαίνει συνίσταται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη καταστάσεων πραγμάτων ; Ἄλλὰ ἂν οἱ 2.1 καὶ 2.2 εἶναι πραγματικὰ παρατηρήσεις στὴν 2, ἂν, ἄς ποῦμε, θέλει νὰ δείξει ὁ *Wittgenstein* πῶς γιὰ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ὀρθότητα τῆς 2 πρέπει νὰ λάβουμε πρῶτα ὑπόψη μας τὶ εἰκόνες σχηματίζουμε γιὰ τὰ γεγονότα – τότε πρέπει οἱ θέσεις 3 καὶ 4 καὶ ὅσα λέγονται σὲ σχέση μὲ αὐτὲς τὶς θέσεις, νὰ ληφθοῦν ὡς παρατηρήσεις γιὰ τὴ φύση τῆς λογικῆς εἰκόνας τῆς θέσης 2, καὶ ὄχι ὡς ἀνάπτυξη μιᾶς ἀκολουθίας σκέψεων τῶν ὁποίων ἡ θέση 2 ἀποτελεῖ μόνο ἓνα μέρος³. Φαίνεται λοιπὸν πῶς οἱ προτάσεις 2.1 καὶ 2.2 παίρνουν μιὰ πιὸ σωστὴ θέση στὴ δομὴ τῶν σκέψεων τοῦ *Wittgenstein*, ἂν τὶς ἀντιληφθοῦμε ὄχι ὡς σχόλια στὴν πρόταση 2 ἀλλὰ ὡς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις στὴν πρόταση 3 – ἡ ὁποία καὶ πραγματικὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ σκέψη ὡς λογικῆς εἰκόνας τῶν γεγονότων.

Ἄς παρατηρήσουμε τώρα τὶς προτάσεις μὲ ἀρίθμηση τῆς μορφῆς 2.0n:

- 2.01 Ἡ κατάσταση πραγμάτων εἶναι μιὰ σύνδεση ἀντικείμενων (πραγμάτων).
- 2.02 Τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀπλό.
- 2.03 Στὴν κατάσταση πραγμάτων τὰ ἀντικείμενα συνδέονται μεταξύ τους ὅπως οἱ κρίκοι μιᾶς ἀλυσίδας.
- 2.04 Ἡ ὀλότητα τῶν ὑπαρχουσῶν καταστάσεων πραγμάτων εἶναι ὁ κόσμος.
- 2.05 Ἡ ὀλότητα τῶν ὑπαρχουσῶν καταστάσεων πραγμάτων καθορίζει ἀκόμα ποιὲς καταστάσεις πραγμάτων δὲν ὑπάρχουν.
- 2.06 Ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ μὴ ὕπαρξη καταστάσεων πραγμάτων εἶναι ἡ πραγματικότητα.

(Τὴν ὕπαρξη καταστάσεων πραγμάτων ὀνομάζουμε ἀκόμα θετικό, τὴ μὴ ὕπαρξη ἀρνητικό γεγονός.)

Ἀπὸ τὶς προτάσεις αὐτὲς ἡ 2.01 λέει γιὰ μιὰ κατάσταση πραγμάτων, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὴν 2, πὼς εἶναι μιὰ σύνδεση ἀντικείμενων καὶ ἡ 2.02 πὼς τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι ἀπλᾶ. Ἡ 2.03 χαρακτηρίζει ἀκόμα τὸ εἶδος τῆς σύνδεσης γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ἡ 2.01. Ἡ 2.04 εἶναι μιὰ ἀναδιατύπωση τῆς 1 καὶ τοῦ πρώτου μέρους ἀπὸ τὴν 1.1, τὸ ὁποῖο συμμερίζεται ὅσα λέγονται στὴν 2. Ἡ πρόταση 2.05 εἶναι ἀνάλογη ἀναδιατύπωση μιᾶς παρατήρησης, 1.12, στὴν 1, τὸ ἴδιο καὶ ἡ 2.06. Βλέπουμε δηλαδὴ μὲ ἄλλα λόγια πὼς οἱ προτάσεις μὲ ἀρίθμηση 2.0*n* μποροῦν πολὺ φυσικὰ νὰ θεωρηθοῦν παρατηρήσεις στὴ θέση 2, ἐνῶ στὶς προτάσεις μὲ ἀρίθμηση 2.*n* γίνεται ἡ ἀρχὴ γιὰ τὸ νέο θέμα ποὺ κορυφώνεται στὴ θέση 3. Ἡ ἐντύπωση πὼς ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα ἐνισχύεται ἂν παρατηρήσουμε πὼς ἀκριβῶς στὴν πρόταση 2.1 εἰσάγεται πρῶτα ἐκείνη ἡ ἔννοια – ἡ ἔννοια τῆς εἰκόνας – τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε *κίρια ἔννοια* τῆς θέσης 3. Ὅλες οἱ προτάσεις μεταξὺ 2 καὶ 2.1 ἔχουν κυρίως σχέση μὲ τὴν ἴδια σφαῖρα θεμάτων τῆς θέσης 3. Ἄς δοῦμε λοιπὸν τώρα ἂν ἡ παρατήρηση ποὺ κάναμε γιὰ τὶς προτάσεις μεταξὺ 2 καὶ 3 ἰσχύει καὶ σὲ σχέση μὲ τὶς προτάσεις μεταξὺ 3 καὶ 4.

Οἱ προτάσεις 3.1 ἕως 3.5 εἶναι :

- 3.1 Στὴν πρόταση ἡ ἔκφραση τῆς σκέψης γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις.
- 3.2 Στὴν πρόταση μιὰ σκέψη μπορεῖ νὰ ἐκφράζεται ἔτσι ὥστε, στὰ ἀντικείμενα τῆς σκέψης νὰ ἀντιστοιχοῦν στοιχεῖα τοῦ προτασιακοῦ σημείου⁴.
- 3.3 Μόνο ἡ πρόταση ἔχει νόημα· μόνο στὸν συναπαρτισμὸ τῆς πρότασης ἓνα ὄνομα ἔχει σημασία.
- 3.4 Ἡ πρόταση καθορίζει ἓνα τόπο στὸ λογικὸ χῶρο. Ἡ ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ λογικοῦ τόπου ἐξασφαλίζεται μὲ μόνη τὴν

ὑπαρξη τῶν συστατικῶν στοιχείων, μέ τήν ὑπαρξη τῆς πρότασης μέ νόημα.

3.5 Μιά σκέψη εἶναι ἓνα προτασιακό σημεῖο πού ἐφαρμόζουμε καί σκεφτόμαστε.

Ἐξ ἄλλου οἱ προτάσεις 3.01 ἕως 3.05 εἶναι οἱ ἀκόλουθες :

3.01 Ἡ ὁλότητα τῶν ἀληθῶν σκέψεων εἶναι μιᾶ εἰκόνα τοῦ κόσμου.

3.02 Μιά σκέψη περιέχει τή δυνατότητα τῆς κατάστασης τήν ὁποία σκέφτεται. Ὅ,τι εἶναι νοητό εἶναι καί δυνατό.

3.03 Δέν μπορούμε νά σκεφτοῦμε τίποτα μή λογικό, γιατί τότε θά ἔπρεπε νά σκεφτόμαστε μή λογικά.

3.04 Μιά *a priori* σωστή σκέψη θά ἦταν μιᾶ σκέψη, ἀπό τή δυνατότητα τῆς ὁποίας θά ἐξαρτιόταν ἡ ἀλήθεια της.

3.05 Μόνο ἔτσι θά μπορούσαμε νά ξέρουμε *a priori* πῶς μιᾶ σκέψη εἶναι ἀληθής : ὅταν ἀπό τήν ἴδια τή σκέψη (χωρίς ἀντικείμενο σύγκρισης) θά μπορούσαμε νά γνωρίσουμε τήν ἀλήθεια της.

Μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε τίς ἴδιες πάλι σχέσεις ὅπως καί στίς προτάσεις μεταξύ 2 καί 3. Ἐνῶ δηλαδή οἱ προτάσεις μέ πρῶτο δεκαδικό ψηφίο τὸ μηδέν ἀσχολοῦνται μέ τή σφαίρα τῆς θέσης πού προηγήθηκε, οἱ προτάσεις μέ ἓνα δεκαδικό ψηφίο (δηλ. τῆς μορφῆς 3.n) ἀποτελοῦν ἔνδειξη γιά τήν ἐπόμενη κύρια θέση· καί αὐτό πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὡς κύρια ἔννοια τῆς θέσης εἰσάγεται μέ τήν πρώτη ἀπό τίς προτάσεις μέ ἓνα δεκαδικό ψηφίο. Ἡ πρόταση 3.01 συμπεραίνει ἀπό τήν 3 πῶς ἡ σκέψη εἶναι μιᾶ λογική εἰκόνα τῶν γεγονότων καί ἡ ὁλότητα τῶν ἀληθῶν σκέψεων εἶναι μιᾶ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Ἡ σκέψη πού περιέχεται στήν 3.02 μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ χονδρικά ὡς ἑξῆς : Ἡ λογική «δυνατότητα» νά συμβαίνει κάτι κατὰ ἓναν ὀρισμένο τρόπο, συνίσταται στοῦ πῶς μπορούμε νά σκεφτοῦμε (νά σηματίσουμε γιά αὐτό μιᾶ εἰκόνα) πῶς αὐτό συμβαίνει κατὰ τόν τρόπο αὐτόν. Οἱ προτάσεις 3.03 – 3.05 ἀναπτύσσουν τή σκέψη αὐτή λαβαίνοντας ὑπόψη τίς ἔννοιες «λογικά ἀδύνατο» καί «*a priori*

άληθές» (δηλ. «λογικά αναγκαίο»). Τὴν 3.05 ἀκολουθεῖ ἄμεσα ἡ 3.1 μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται ἡ «κύρια ἔννοια» τῆς θέσης 4 – δηλαδή ἡ ἔννοια «πρόταση». Ἡ 3.1 εἶναι πραγματικά μιὰ πιὸ ἐπιφυλακτικὴ διατύπωση τῆς 4 καὶ ἡ σκέψη ποὺ ἐκφράζεται σὲ αὐτὴν ἀναπτύσσεται διεξοδικότερα στὶς ἐπόμενες προτάσεις.

4.

Ἰσχύει ἄραγε ἡ ἴδια ἀρχὴ γιὰ τὴ δομὴ καὶ στὸ ὑπόλοιπο τοῦ βιβλίου ; Μποροῦμε νὰ ποῦμε : τουλάχιστο ὄχι τόσο φανερά ὅσο στὶς προτάσεις μεταξύ 2 καὶ 3 ἢ 3 καὶ 4. Ἀλλὰ θὰ ἦταν ἀξιοπρόσεχτο ἂν δὲν ἴσχυε σὲ γενικὲς γραμμές. Ἐπειδὴ δὲν διατηρεῖται ἡ ρητὰ καθορισμένη ἀρχὴ ἀρίθμησης, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πῶς ὁ *Wittgenstein* μᾶλλον «αἰσθανόταν» παρὰ ἐφάρμοζε συνειδητὰ τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκε ἡ ἀρίθμηση. Ἀλλὰ εἶναι ψυχολογικὰ ἀπίθανο νὰ ἄλλαξε χαραχτήρα αὐτὸ τὸ «αἶσθημα» μετὰ τὴν θέση 4. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ἀναφερόμενη πιὸ πάνω δομικὴ ἀρχὴ δὲν εἶναι τόσο φανερὴ ἀνάμεσα στὶς θέσεις 4 καὶ 5, 5 καὶ 6 ἢ 6 καὶ 7 ὅσο ἀνάμεσα στὶς 2 καὶ 3 ἢ 3 καὶ 4, εἶναι σπουδαιότερο νὰ ἔχουμε ἐδῶ συνείδηση τῆς ὑπαρξῆς της· ἀλλοιῶς θὰ δίναμε στὸ ὅλο κείμενο μιὰ λαθεμένη ἐρμηνεία. Εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἔχει κανένας σταθερὰ τὴν ἐπίγνωση πῶς δὲ θίγεται ἓνα νέο θέμα ὅταν ἀλλάζει ἡ ἀρίθμηση μὲ ἀκέραιους, ἀλλὰ πῶς πρέπει ἡ ἀλλαγὴ τοῦ θέματος νὰ ἀναζητηθεῖ ἐκεῖ ποὺ τελειώνουν οἱ ἀριθμοὶ μὲ πρῶτο δεκαδικὸ ψηφίο τὸ μηδέν.

Τὸ 4.01 λέει : Ἡ πρόταση εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας. Ἡ πρόταση εἶναι ἓνα πρότυπο τῆς πραγματικότητας ὅπως τὴ φανταζόμαστε.

«Ἡ πρόταση εἶναι μιὰ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας» : Αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς παρατήρηση στὴν 4 ἐπειδὴ εἶναι μόνο συνέπεια τῶν 3 καὶ 4. Στὴν 3 λέγεται πῶς οἱ σκέψεις εἶναι εἰκόνες τῶν γεγονότων (τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴν 1 σχηματίζουν τὸν κόσμον καὶ ἐπομένως τὴν πραγματικότητα), καὶ στὴν 4 πῶς μιὰ σκέψη εἶναι μιὰ πρόταση ποὺ ἔχει νόημα. Ἀπὸ αὐτὰ συνάγεται πῶς ἡ πρόταση εἶναι

μιὰ εικόνα τῆς πραγματικότητας, ὅπως διαπιστώνει ἡ 4.01. Στὴν 4.02 ἐξ ἄλλου διαβάζουμε :

Αὐτὸ τὸ βλέπουμε ἀπὸ τὸ πὼς καταλαβαίνουμε τὸ νόημα τοῦ προτασιακοῦ σημείου χωρὶς αὐτὸ νὰ μᾶς τὸ ἔχουν ἐξηγήσει.

Ἡ λέξη «αὐτὸ» (μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ 4.02) ἀναφέρεται τυπικὰ σὲ αὐτὰ ποὺ λέει ἡ 4.016 ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ἡ σημασία τῆς πρότασης γίνεται σαφέστερη ἂν δεχτοῦμε πὼς ἡ λέξη ἀναφέρεται σὲ αὐτὰ ποὺ λέει ἡ 4.01. Μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν ὀρθότητα τῆς 4.01 μὲ τὸν τρόπο ποὺ μνημονεύεται στὴν 4.02 (καὶ ἐπειδὴ ἡ 4.01 εἶναι μιὰ συνέπεια τῶν προηγούμενων συλλογισμῶν, μὲ αὐτὴ στηρίζεται τὸ κύρος τους.)

Δὲ χρειάζεται νὰ ἐπιμείνουμε ἄλλο στὶς προτάσεις μὲ ἀρίθμηση 4.0*n* ποὺ συνεχίζουν τὰ σχόλια γιὰ τὴν «πρόταση» ὡς εικόνα. Ἐναντίον αὐτοῦ ἂς παρατηρήσουμε τὴν πρόταση 4.1 :

Ἡ πρόταση παριστάνει τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ μὴ ὕπαρξη τῶν καταστάσεων πραγμάτων.

Αὐτὴ ἡ πρόταση ἀνήκει *φαινομενικὰ* στὴν ἴδια σφαῖρα ὅπως καὶ ἡ 4. Μιλᾷ γιὰ αὐτὸ ποὺ «παριστάνει» μιὰ πρόταση καὶ δὲν ἀναφέρει ἀκόμα αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ κύρια ἔννοια τῆς θέσης 5 – ἡ ἔννοια δηλ. «συνάρτηση ἀλήθειας». Ἄλλὰ θὰ παρανοοῦσε κανένας τὴν 4.1 ἂν δὲν λάβαινε ὑπόψη τοῦ πὼς ἐδῶ ἀκριβῶς εἰσάγεται τὸ θέμα τοῦ ὁποίου ἡ ἐξέταση κορυφώνεται στὴν θέση 5 καὶ συνεχίζεται στὶς προτάσεις 5.0*n*. Τὸ πὼς τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, συσκοτίζεται γιὰ δύο λόγους. Πρῶτο, ἡ λέξη «πρόταση» ἔχει στὸν *Wittgenstein* μιὰ ἀόριστη σημασία. Στὶς παρατηρήσεις στὴν 4 μεταχειρίζεται τὴν «πρόταση» ὡς εικόνα καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐφαρμοστεῖ – ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα – κατευθείαν μόνο γιὰ (λογικὰ) ἀπλὲς προτάσεις. Θὰ μποροῦσε γιὰ αὐτὸ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς ὁ *Wittgenstein* στὶς προτάσεις 4.0*n* σκέφτεται κυρίως τὶς ἀπλὲς προτάσεις καὶ νὰ παρακινηθεῖ στὴν ὑπόθεση πὼς οἱ προτάσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἔχει νὰ κάνει ἡ 4.1 εἶναι τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Δεύτερο, πολλὲς ἀπὸ τὶς θέσεις μεταξύ 4.1 καὶ 4.2 δείχνουν πὼς

ἔδῳ πρέπει νὰ γίνεται λόγος γιὰ προτάσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Εἶναι ὅμως ἐντελῶς φανερό πῶς εἶναι κυρίως οἱ *πολύπλοκες καὶ σύνθετες* προτάσεις ποὺ ὁ *Wittgenstein* ἔχει στὸ νοῦ του μὲ τὴν 4.1, γιὰ τὴν τότε μόνο μπορούμε νὰ ἐννοήσουμε τέτοιες προτάσεις, ὅταν ἀποχτήσουμε σαφῆ γνώση τοῦ ὅτι παριστάνουν τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ μὴ ὕπαρξη *καταστάσεων πραγμάτων*. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἔννοια «πρόταση» ὅπως χρησιμοποιεῖται στὴν 5. Μὲ προσεχτικότερη ἐξέταση βρίσκουμε πῶς ὁ ὅρος *κατάσταση πραγμάτων* στὴν ὀρολογία τοῦ *Wittgenstein* σημαίνει μιὰ *στοιχειώδη* κατάσταση. Ἀκόμη βρίσκουμε πῶς αὐτὴ ἡ στοιχειώδης κατάσταση περιγράφεται γλωσσικὰ ἀπὸ μιὰ λογικὰ ἀπλή πρόταση ποὺ ὀνομάζεται «στοιχειώδης πρόταση» καὶ ἡ ὁποία εἶναι *ἀληθής*, ὅταν ἡ περιγραφόμενη στοιχειώδης κατάσταση πραγμάτων *εἶναι ὑπαρκτή*, καὶ *ψευδής* ὅταν *δὲν εἶναι ὑπαρκτή*. Ἄν ἀντιληφθοῦμε τὴν κύρια ἔννοια τῆς 5 ὡς τὴν ἔννοια μιᾶς πρότασης, ἡ ὁποία πρόταση μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς *συναρτησιμὴ ἀλήθειας* ἄλλων στοιχειωδῶν προτάσεων, τότε μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς αὐτὴ ἡ κύρια ἔννοια εἰσάγεται στὴν 4.1. Ἡ ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν 4.2 :

Τὸ νόημα τῆς πρότασης εἶναι ἡ συμφωνία της καὶ ἡ ἀσυμφωνία της μὲ τὶς δυνατότητες τῆς ὕπαρξης καὶ τῆς μὴ ὕπαρξης τῶν καταστάσεων πραγμάτων.

Ἀπὸ τὴν 4.2 καὶ ὕστερα ἀναπτύσσεται χωρὶς διακοπὴ ἡ ἐκφραζόμενη στὴν 5 σκέψη.

5

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ θέμα τῆς θέσης 5 σὲ αὐτὸ τῆς 6 ποὺ γίνεται μὲ τὴν 5.1, συσκοτίζεται ἐπειδὴ ἡ 5.1 ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἐδάφια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὸ πρῶτο εἶναι εἰσαγωγικὸ γιὰ τὴν 6, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀναφέρεται σὲ ἓνα παραπλήσιο ἀντικείμενο. Ἡ 5.1 ἔχει ὡς ἑξῆς :

Οἱ συναρτήσεις ἀλήθειας μπορούν νὰ καταταχτοῦν σὲ σειρές. Αὐτὴ εἶναι ἡ βάση τῆς θεωρίας τῶν πιθανοτήτων.

Ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων ἐξετάζεται διεξοδικὰ στὶς προτάσεις 5.15 μέχρι 5.156, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ ἔπεται ἄμεσα μετὰ τὴν 5.1 ἀναφέρεται μόνο στὸ πρῶτο τῆς ἐδάφιο καὶ ἔχει ἄμεση σημασία γιὰ τὴν διατύπωση τῆς θέσης 6. Στὴν 6 δίνεται ἡ γενικὴ μορφή τῆς πρότασης μὲ νόημα. Μιὰ ἐξέταση δείχνει πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ γενικὴ μορφή μιᾶς πρότασης ἡ ὁποία εἶναι συνάρτηση ἀλήθειας στοιχειωδῶν προτάσεων. Κάθε πρόταση μὲ νόημα μπορεῖ νὰ ἀχθεῖ σὲ αὐτὴ τὴ μορφή. Ἔτσι δίνεται ἐκεῖνο τὸ «ὄριο» τῆς σκέψης γιὰ τὸ ὁποῖο διαβάζουμε στὸν πρόλογο :

«Τὸ βιβλίο θέλει λοιπὸν νὰ βάλει ἓνα ὄριο στὴ σκέψη, ἢ μᾶλλον – ὄχι στὴ σκέψη, ἀλλὰ στὴν ἔκφραση τῶν σκέψεων : Γιατὶ γιὰ νὰ βάλουμε στὴ σκέψη ἓνα ὄριο, θὰ ἔπρεπε νὰ μπορούμε νὰ σκεφτόμαστε καὶ τὶς δυὸ πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ ὁρίου (θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ μπορούμε νὰ σκεφτόμαστε αὐτὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς). Ἔτσι τὸ ὄριο δὲ θὰ μπορεῖ νὰ μπεῖ παρὰ μόνο μέσα στὴ γλώσσα καὶ ὅ,τι βρῖσκεται πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο θὰ εἶναι ἀπλῶς ἀ-νοησία».

Σύμφωνα μὲ τὴν 7 πρέπει κανένας πέρα ἀπὸ τὸ ὄριο αὐτὸ νὰ σωπαίνει. Ἄν θεωρήσουμε τὶς 6.1 – 6.5 ὡς προετοιμασία γιὰ αὐτὸ τὸ φινάλε, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε πὼς ἡ *coda*⁵ αὐτὴ τοῦ *Wittgenstein* εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακὴ. Γιατὶ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς προτάσεις αὐτὲς κλείνει καὶ ἓνα δρόμο ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν ἀπόπειρα νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ ὑπερβεῖ αὐτὸ τὸ ὄριο :

- 6.1 Οἱ προτάσεις τῆς λογικῆς εἶναι ταυτολογίες.
- 6.2 Τὰ μαθηματικὰ εἶναι μιὰ λογικὴ μέθοδος. Οἱ προτάσεις τῶν μαθηματικῶν εἶναι ἐξισώσεις, δηλαδὴ ψευτοπροτάσεις.
- 6.3 Ἡ διερεύνηση τῆς λογικῆς σημαίνει διερεύνηση κάθε νομοτέλειας. Καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ καθετὶ εἶναι τυχαῖο.
- 6.4 Ὅλες οἱ προτάσεις εἶναι ἰσότιμες.
- 6.5 Σὲ μιὰ ἀπάντηση ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἐκφράσῃ μὲ λόγια, δὲν μπορεῖ κανεὶς οὔτε τὴν ἐρώτηση νὰ ἐκφράσῃ μὲ λόγια.

Τὸ αἶνιγμα δὲν ὑπάρχει.

Ἄν γενικά μπορεῖ νὰ τεθεῖ μιὰ ἐρώτηση, τότε μπορεῖ νὰ λάβει καὶ ἀπάντηση.

6.

Ἐξετάσαμε τὴ δομὴ τοῦ «*Tractatus*» μὲ τὸ νὰ προσπαθήσουμε ἀρχικά νὰ διαβάσουμε τὶς ἑπτὰ κύριες θέσεις – δηλ. τὶς θέσεις μὲ τὴ μεγαλύτερη ἔμφαση – ὡς ἔκφραση τῆς σκέψης, γιὰ τὴν ὁποία δηλώνεται στὸν πρόλογο πὼς εἶναι περιληπτικὴ γιὰ ὅλο τὸ βιβλίο. Στὴ συνέχεια προσπαθήσαμε νὰ θεωρήσουμε τὶς προτάσεις μὲ τὸν ἀμέσως μικρότερο βαθμὸ ἔμφασης – δηλ. τὶς προτάσεις μὲ ἀρίθμηση *n.m* καὶ *n. om* – ὡς λεπτομερειακότερη ἔκφραση τῆς ἀκολουθίας τῶν σκέψεων ποὺ δίνονται στὶς κύριες θέσεις. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δελεαστεῖ ὥστε νὰ συνεχίσει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ νὰ ξεχωρίσει τὶς προτάσεις «τρίτου βαθμοῦ ἔμφασης» γιὰ νὰ τὶς διαβάσει ὡς παραπέρα ἔκφραση τῆς ἀκολουθίας σκέψεων, ἢ ὁποία ἐκφράζεται στὶς προτάσεις δευτέρου βαθμοῦ ἔμφασης. Γιὰ πολλοὺς λόγους δὲν ἀξίζει τὸν κόπο νὰ γίνεῖ αὐτό. Πρῶτα πρῶτα οἱ προτάσεις τρίτου βαθμοῦ ἔμφασης ἀποτελοῦν ἓνα πάρα πολὺ μεγάλο μέρος τοῦ βιβλίου. Δὲν θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ τὶς μελετήσουμε παραλείποντας ὅλα τὰ ὑπόλοιπα. Δεύτερο πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε πὼς ἡ διαίρεση τῶν «παρατηρήσεων» σὲ μιὰ θέση, σὲ «σχόλια» καὶ «εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις», ὅπως ἔγινε παραπάνω σχετικὰ μὲ τὶς παρατηρήσεις στὶς κύριες θέσεις, δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ στὶς προτάσεις τῶν ὁποίων οἱ ἀριθμοὶ περιέχουν πολλὰ δεκάδικὰ ψηφία. Τρίτο, οἱ ὑποδείξεις τοῦ *Wittgenstein* οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἔμφαση, φανερώνουν ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἴδιος θέλει νὰ τονίσει. Ἄλλὰ ἓνας ἄλλος, ποὺ ἴσως ἔχει παρόμοιες σκέψεις μὲ τοῦ *Wittgenstein* ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀκριβῶς τὶς ἴδιες, μπορεῖ νὰ νοιώσει συχνὰ τὴν ἀνάγκη νὰ μεταθέσει τὴν ἔμφαση σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο γιὰ νὰ διευκρινίσει σὲ ποιά μέρη διαφέρει ἡ σκέψη τοῦ *Wittgenstein* ἀπὸ τὴ δικιά του. Ἄλλὰ ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς εἶναι πὼς ἡ συνέχιση τῆς ἐξέτασης μὲ βάση τὶς παραπάνω ἀρχὲς θὰ μᾶς ἔδινε μιὰ λαθεμένη εἰκόνα τῆς δομῆς τοῦ «*Tractatus*».

Γιὰ νὰ ἐξηγήσω γιατί σκέφτομαι ἔτσι, θὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο παράδειγμα. Ἡ πρόταση 1.13 ἔχει ὡς ἑξῆς :

Τὰ γεγονότα στὸ λογικὸ χῶρο εἶναι ὁ κόσμος.

Τι σημαίνει αὐτό; Εἶναι μιὰ ἐπεξήγηση τῆς πρότασης 1.1 ποὺ λέει πῶς ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων καὶ ὄχι τῶν πραγμάτων; Γιὰ χάρη τῆς σαφήνειας πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀνακαλύψουμε ποιὲς προτάσεις συνδέει ὁ *Wittgenstein* μὲ τὸν «λογικὸ χῶρο». Ἡ ἔκφραση «λογικὸς χῶρος» (ἢ ἡ ἔκφραση «χῶρος» χρησιμοποιημένη περίπου μὲ τὸ ἴδιο νόημα) ἐμφανίζεται σὲ λίγες μᾶλλον προτάσεις : Στὴν 2.013 καὶ 2.0131 ποὺ σχολιάζουν, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανένας, τὴν ἔννοια «πρᾶγμα», στὴν 2.11 ποὺ σχολιάζει τὴν ἔννοια «εἰκόνα», στὴν 3.4 καὶ 3.42 ποὺ σχολιάζουν τὴν ἔννοια «πρόταση» καὶ στὴν 4.463 ποὺ σχολιάζει τὶς ἔννοιες «ταυτολογία» καὶ «ἀντίφαση».

Γιὰ αὐτὲς τὶς προτάσεις μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πῶς ἀποτελοῦν ἓνα δικό τους σύνολο, ἐπειδὴ ἐπεξηγοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Ἡ πρόταση 1.13 ποὺ πήραμε γιὰ παράδειγμα, δὲν ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν κατανόηση ἄλλων προτάσεων αὐτῆς τῆς ομάδας – καὶ τὸ ἀντίθετο εἶναι τὸ ἴδιο ἀληθές. Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἐπομένως τὴ λειτουργία τῆς 1.13 ὡς τὴν πρώτη ὑποδήλωση ἑνὸς θέματος, τὸ ὁποῖο συνυφαίνει διάφορα μέρη τοῦ ἔργου σὲ ἓνα σχῆμα ὅπου ὅλα σχετίζονται μὲ ὅλα. Γιὰ νὰ καταλάβουμε αὐτὸ τὸ σχῆμα πρέπει νὰ παρατηρήσουμε πῶς μερικὲς ἀπὸ τὶς σημειώσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ μιὰ θέση, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνδετικὲς παρατηρήσεις ποὺ δείχνουν πῶς συσχετίζεται ἓνα ἀντικείμενο ποὺ ἀναλύεται σὲ ἓνα μέρος μὲ ἓνα ἄλλο ποὺ ἀναλύεται ἄλλοῦ. Καὶ αὐτὲς οἱ ὑποδείξεις ἀπὸ ἓνα προηγούμενο σημεῖο τῆς ἐκθεσης σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα καὶ ἀντίστροφα, δημιουργοῦνται μὲ τὴ χρήση τῆς ἴδιας ὀρολογίας σὲ διάφορες συσχετίσεις. Μιὰ πραγματικὴ ἐμβάθυνση στὸ «*Tractatus*» θὰ ἀπαιτοῦσε ἓναν ἐκτενῆ πῖνακα περιεχομένων.

Συνοπτικὰ μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς ὅσα ἐκτίθενται στὸ «*Tractatus*», πρέπει νὰ ἀναγνωρίσει πῶς ἀπὸ τὴ μιὰ

μεριά πρόκειται για μιὰ συνεχῆ ἔκθεση, πού τῆ δομή της μπορεῖ κανεὶς νὰ μελετήσῃ μὲ βάση τὴν ἀρίθμηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως διασταυρῶνεται αὐτὸ τὸ συνεχὲς νῆμα τῆς σκέψης μὲ ἄλλα διαφόρων κατευθύνσεων, τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει κανεὶς μὲ βάση τὴν ἐπανάληψη τῶν θεμάτων. Εἴτε ἐνδιαφέρεται κανεὶς γιὰ μιὰ ἀχνὴ «αἰσθητική» γνώση τοῦ «*Tractatus*» ὡς σύνολου, εἴτε γιὰ μιὰ βαθύτερη ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου του, πρέπει νὰ ἔχει συνεχῶς μπροστὰ του αὐτὲς τὶς δυὸ ἀπόψεις. Καὶ ἂν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀνάλυση, πρέπει νὰ ὑποβάλλῃ τὸ κείμενο σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελῆ «ἐξηγητική» ἔρευνα.

Ἄξιζει ἄραγε τὸν κόπο μιὰ τόσο πολὺπλοκὴ ἀνάλυση ἐνὸς ἔργου ὅπως τὸ «*Tractatus*» ; Ἀλλὰ τί «ἀξιζει» ἀλήθεια «τὸν κόπο» ὡς ἀντικείμενο μιᾶς φιλοσοφικῆς ἔρευνας ; Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ συγγραφέας τοῦ «*Tractatus*» ἀπόρριψε κατόπιν πολλὰ ἀπὸ ὅσα ἔγραψε σὲ αὐτό. Ὁ πρόλογός του καταλήγει μὲ τὰ ἀκόλουθα : «Ἄν αὐτὴ ἡ ἐργασία ἔχει κάποια ἀξία, ἡ ἀξία τούτη εἶναι δυὸ λογιῶν. Πρῶτο πὼς ἐκφράζει σκέψεις· καὶ θὰ εἶναι τόσο μεγαλύτερη ἡ ἀξία της, ὅσο καλύτερα οἱ σκέψεις ἔχουν ἐκφραστεῖ.— Ἔχω ἐπίγνωση ἐδῶ πὼς ἔχω μείνει πολὺ πίσω ἀπὸ ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ κατορθώσει κανεὶς. Οἱ δυνάμεις μου εἶναι ἀπλὰ καὶ μόνο πολὺ μικρὲς γιὰ τὸ τελείωμα τοῦ ἔργου. Μακάρ· νὰ ἔρθουν ἄλλοι καὶ νὰ πράξουν καλύτερα. Παρόλα αὐτὰ ἡ ἀλήθεια τῶν σκέψεων πού ἐκφράζονται ἐδῶ μοῦ φαίνεται ἀπρόσβλητη καὶ ὀριστική. Εἶμαι δηλαδὴ τῆς γνώμης πὼς στὰ κύρια σημεῖα ἔχω λύσει ὀριστικὰ τὰ προβλήματα. Καὶ ἂν δὲ γελιέμαι σὲ αὐτό, τότε ἡ ἀξία αὐτῆς τῆς ἐργασίας συνίσταται – δεύτερο – στὸ πὼς δείχνει πόσα λίγα πετυχαίνουμε μὲ τὸ νὰ ἔχουμε λύσει αὐτὰ τὰ προβλήματα».

Ἔτσι λοιπὸν ὁ *Wittgenstein* εἶχε τὸ 1918 τὴ γνώμη πὼς ἡ ἀλήθεια τῶν σκέψεών του εἶναι ἀδιάσειστη. Εἴκοσι ἑπτὰ χρόνια ἀργότερα γράφει στὸν πρόλογο τῶν «*Philosophische Untersuchungen*»: «Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια μοῦ δόθηκε ἀφορμὴ νὰ ξαναδιαβάσω τὸ πρῶτο μου βιβλίο (τὸ «*Tractatus logico-philosophicus*») καὶ νὰ ξεκαθαρίσω τὶς σκέψεις πού περιέχονται σὲ αὐτό. Τότε μοῦ φάνηκε ξαφνικὰ πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιεύσω ἐκεῖνες τὶς παλιὲς σκέψεις καὶ

τις νέες μαζί : πώς αυτές οι νέες σκέψεις μόνο μέσα από την αντίθεση και με φόντο τον παλαιότερο τρόπο σκέψης μου θα μπορούσαν να φωτιστούν σωστά. Γιατί από τότε που άρχισα πάλι, πριν 16 χρόνια, να ασχολούμαι με τη φιλοσοφία, χρειάστηκε να αναγνωρίσω βαρειά λάθη στα όσα είχα διατυπώσει σε εκείνο το πρώτο βιβλίο».

Μιά και ο ίδιος ο *Wittgenstein* απορρίπτει την πραγματεία του, θα μπορούσαμε να την θεωρήσουμε ένα ξεπερασμένο έργο. 'Αλλά φυσικά αυτό θα ήταν ένα λαθεμένο συμπέρασμα. Πραγματικά βλέπουμε πώς ο ίδιος ο *Wittgenstein* έχει τη γνώμη πώς οι νέες του σκέψεις μπορούν να έννοηθούν με φόντο τις παλαιότερες. Πέρα από αυτό, το «*Tractatus*» είναι η άφετηρία ενός σπουδαίου ρεύματος στη σύγχρονη πνευματική ζωή και έχει ήδη για αυτό τον λόγο μεγάλο ιστορικό ενδιαφέρον. 'Αλλά το «*Tractatus*» έχει και καθαυτό ενδιαφέρον—συμμερίζομαι δηλαδή τη συχνά εκφραζόμενη γνώμη πώς ο *Wittgenstein* υπερβάλλει καταδικάζοντας στο όψιμο έργο την πρωϊμότερη σκέψη του.

Ο καλλίτερος τρόπος, κατά τη γνώμη μου, για να χαρακτηρίσει κανείς τη θέση που παίρνει το «*Tractatus*» είναι να υπογραμμίσει πώς εκείνες οι κατευθύνσεις της σύγχρονης φιλοσοφίας που βασίζονται στις σκέψεις του ή συνδέονται με αυτές κατά κάποιον άλλο τρόπο, βρίσκονται απέναντι στο βιβλίο στην ίδια θέση όπως και ο *Wittgenstein*. 'Ακόμα και αν είχε δίκιο ο *Wittgenstein* λέγοντας πώς περιέχει «βαρειά» λάθη, δε θα μπορούσε να εγκαταλειφθεί το βιβλίο παρόλα αυτά, γιατί οι προτάσεις του έχουν αρκετό «νοηματικό βάθος» ώστε προσφέρουν την ικανοποίηση ενός έλκυστικού τρόπου σκέψης. 'Αλλάζοντας τα ίδια τα λόγια του *Wittgenstein* (6.54) θα μπορούσε να πει κανείς πώς ακόμα και όταν αυτός που κατανοεί τις προτάσεις του «*Tractatus*» αναγνωρίσει στο τέλος πώς είναι σφαλερές και παραπλανητικές, εκείνες παραμένουν παρόλα αυτά διασαφηστικές. Γιατί για να δει κανείς καθαρά, πρέπει να κατανοήσει με ποιόν τρόπο είναι σφαλερές και παραπλανητικές. Οι προτάσεις του «*Tractatus*» πρέπει να ξεπεραστούν· μόνο έτσι μπορεί κανείς να δει τον κόσμο, ή για να το πω με

λιγότερο στομφώδη λόγια, να δει τὰ φιλοσοφικά προβλήματα σωστά. Καί αυτό τὸ χαρακτηριστικό ἔχει τὸ «*Tractatus*» κοινὸ μὲ κάθε ἄλλη «καλή» φιλοσοφία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τὴν παρομοίωση τῆς «ἀνεμόσκαλας» ποὺ πρέπει νὰ πετάξει κανεὶς φαίνεται πὼς, συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα, τὴν δανείστηκε ὁ Wittgenstein ἀπὸ τὸν Fritz Mauthner (πρβλ. 4.0031).
2. Τὸ «*Tractatus*» δημοσιεύτηκε ἀρχικὰ σὲ γερμανικὴ γλώσσα μὲ τὸν τίτλο «*Logisch - Philosophische Abhandlung*» στὰ «*Annalen der Naturphilosophie*» τοῦ Ostwald (1921) καὶ ἀργότερα στὴ γνωστὴ γερμανο - ἀγγλικὴ ἐκδοσι. Τελευταῖα στὶς «*Schriften*» Τόμ. 1, Suhrkamp, Frankfurt/M. Ὅλα τὰ χωρία εἶναι ἀπὸ τὴν ἐκδοσι αὐτή.
3. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς «ψυχολογίας τῆς σκέψης» καὶ ἴσως καὶ τῆς «γνωσιολογίας», οἱ λογικὲς καὶ σημασιολογικὲς ἐρευνες τοῦ Wittgenstein ἀποτελοῦν τὴν ἀφετηρία τοῦ συστήματός του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς πὼς τὸ «πρῶτο» στὴν φιλοσοφία τοῦ Wittgenstein συμπυκνώνεται γύρω στὶς θέσεις 4 καὶ 5· ὅσα προηγοῦνται ἢ ἀκολουθοῦν, ἔχουν τὴν αἰτία τους σὲ αὐτὲς τὶς θέσεις. (Οἱ σκέψεις ἄλλωστε ποὺ διατυπώνονται στὰ σημεῖα αὐτὰ φαίνεται πὼς εἶναι οἱ χρονικὰ παλαιότερες). Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος τοῦ Wittgenstein στὸ «*Tractatus*», τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ἀσημαντὸ· ἐδῶ ἡ τάξι εἶναι ἀντίστροφη. Πρέπει νὰ διατηρεῖ κανεὶς τὴ σαφὴ ἀντίληψη πὼς οἱ ὄντολογικὲς προτάσεις τοῦ Wittgenstein δὲν εἶναι «μεταμφιεσμένες» προτάσεις γιὰ τὴ γλώσσα. Ἡ «γνωσιολογικὴ» τάξι τῆς γνώσης εἶναι συχνὰ ἢ ἀνάστροφη «συστηματικὴ».
4. Ὁ Wittgenstein θέλει τὸν ὄρο προτασιακὸ σημεῖο (*Satzzeichen*) νὰ ὑποσημαίνει τὴν πρότασι ὡς γραπτὸ ἢ προφορικὸ σχῆμα. Αὐτὸ διαφέρει παράδοξα ἀπὸ τὴν σημασία ποὺ δίνουν στὴ λέξι τὰ γερμανικὰ λεξικά, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἡ λέξι *Satzzeichen* σημαίνει «σημεῖο στίξης».
5. Ἐχει κανεὶς τὴν τάσι νὰ χρησιμοποιήσει μουσικοὺς ὄρους γιὰ νὰ περιγράψει τὴν κατασκευὴ τοῦ «*Tractatus*». Ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein ἦταν πραγματικά, κατὰ τὸν von Wright («*Wittgenstein*», σελ. 531), «ἐξαιρετικὰ μουσικὴ φύσι, ἀκόμα καὶ ἂν χρησιμοποιήσει κανεὶς τὰ αὐστηρότερα κριτήρια». Πιστεύω πὼς μπορεῖ κανεὶς, πῶ δικαιολογημένα ἀπὸ ὅ,τι γιὰ ἄλλα ἔργα ποὺ χαρακτηρίζονται ἔτσι, νὰ πει πὼς ἡ δομὴ τοῦ «*Tractatus*» εἶναι «μουσικὴ δομὴ».